

ФЛЕКСИВНО РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ОТ МЪЖКИ И ЖЕНСКИ РОД С НАСТАВКИ *-(Н)ИК* И *-(Н)ИЦА* В МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПО ВРЕМЕ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

ЛЪЧЕЗАР ПЕРЧЕКЛИЙСКИ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“

llper@swu.bg

Статията разглежда проблема за определянето на основната форма и рода при съществителните имена с наставки *-ник/-ница* и *-ик/-ица* в случаите, когато те са употребени само в множествено число във възрожденски текстове. Трудността е породена от няколко причини: 1) през XIX век в българския книжовен език навлизат много думи от народните говори, както и специализирани термини от различни сфери на обществения живот; 2) липсват речници, които да представят лексикалното богатство на езика; 3) съществителните с наставки *-(н)ик* и *-(н)ица* имат еднакви окончания (съвпаднали исторически) в множествено число (*-ници* и *-ици*). При това положение на помощ на изследователя идва писменото разграничаване на формите за именителен (*-и*) и винителен падеж (*-и*) множествено число при съществителните от мъжки род, както и графичната разлика във флексията за именителен падеж множествено число на съществителните от мъжки (*-и*) и женски род (*-и*). Значение имат и издадените от Освобождението нататък лексикографски трудове.

В работата е проследено как въпросът за флексивното разграничаване на съществителните в множествено число е разгледан в граматиките, които са издадени през втората и третата четвърт на XIX век. Дадени са примери от Цариградската Библия (1871), с които е показано как на практика се разрешава въпросът с определянето на основната форма при съществителните с *-(н)ик/-(н)ица*, които са засвидетелствани в множествено число.

Ключови думи: Българско възраждане; съществителни с наставки *-ник/-ница* и *-ик/-ица*; множествено число; флексия; правопис

ON THE DIFFERENT PLURAL ENDINGS OF NOUNS WITH THE SUFFIXES *-(H)ИК* AND *-(H)ИЦА* IN THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE NATIONAL REVIVAL

LACHEZAR PERCHEKLIYSKI

SOUTH-WEST UNIVERSITY NEOFIT RILSKI

lper@swu.bg

The article examines the problem of identifying the dictionary form and grammatical gender of nouns with the suffixes *-(H)ик* and *-(H)ица* occurring only in the plural in Bulgarian Revival texts. This difficulty arises from several factors: 1) in the 19th century, many dialectal words, as well as specialised terms from various spheres of public life entered the Bulgarian literary language; 2) no comprehensive dictionaries documenting the lexical richness of the language existed; 3) the plural endings of nouns with the suffixes *-(H)ик* and *-(H)ица* historically converged (*-ици* and *-ици*). Given these circumstances, researchers can rely on the written distinctions between the nominative and accusative forms of masculine plural nouns, as well as the graphical differentiation between the nominative plural endings of masculine and feminine nouns. Lexicographic works published after the Liberation also played an important role.

Further, the article explores how 19th-century grammar books, published in the second and third quarters of the century, addressed the issue of differentiating plural noun endings. Several examples from the 1871 Bible, provided in the study, illustrate how the problem of determining the dictionary form of plural nouns with the suffixes *-(H)ик* and *-(H)ица* was resolved in practice.

Keywords: Bulgarian Revival; nouns with the suffixes *-ик/-ица* and *-ик/-ица*; plural; inflections; orthography

Въведение

Епохата на Българското възраждане е време, в което се формират основните на националния ни книжовен език. Наред с възприемането на определени по-общии идеи всеки от книжовниците изработва и използва свой модел на литературния език, в който могат да се забележат различни правописни принципи. Някои от тях представляват флексивни различия, които: 1) характеризират особеностите на отделните „склонения“; 2) разграничават имената от мъжки и женски род в мн.ч.; 3) правят писмена разлика между именителния падеж и косвените падежи; 4) зависят от консонанта, който е преди окончанието. В други случаи сродни наставки за двата основни рода са диференцирани, като са представени с техни графични варианти.

До Освобождението в новобългарския книжовен език навлизат множество думи от народните говори, а също и специализирани термини от различни сфери на живота. Често в текстовете тези лексеми са употребени само в множествено число и от съвременна гледна точка е трудно да се определи техният род. Това важи особено за съществителните имена от мъжки и женски род, образувани съответно с наставките *-ик* и *-ица*, *-ик* и *-ица*, чиято

плурална форма съвпада (*-ници, -ици*). През Възраждането липсват тълковни речници на българския език и трудно може да се направи справка за основната форма на думите (напр. *потребници* мн.ч. – *потребник* м.р. или *потребница* ж.р.; *мекици* мн.ч. – *мекица* ж.р. или *мекик* м.р.). В този смисъл специалните изкуствени правописни правила, диференциращи окончанията и наставките при съществителните от мъжки и женски род в множествено число, често помагат на съвременните изследователи да определят основната форма на лексемите.

Целта на работата е да разгледа как някои от книжовниците през Възраждането, които издават свои граматики, решават проблема с омонимичната форма в множествено число на съществителните от мъжки и женски род с наставки *-ник/-ница* и *-ик/-ица*. Различните начини за определяне на основната форма на думите с тези наставки ще бъдат илюстрирани с примери от Цариградската Библия (Библия/Bibliya 1871), в която също са налице подобни изкуствени правила за диференциране на някои от родовите окончания.

Въпросът за определянето на основната форма е от съществено значение при извършването на словообразователен или морфологичен анализ на съществителни имена с наставките *-(н)ик* и *-(н)ица*, а също и за тяхното коректно включване в лексикографски справочници. В епохата на Българското възраждане при формирането на книжовния език са възприети словообразователни или родови варианти на съществителните имена от различни български говори и често има граматична разлика между лексемата, която е използвана през XIX век, и тази, която се е утвърдила в съвременния книжовен език. Затруднението идва преди всичко в случаите, когато съществителните със суфикси *-(н)икъ* и *-(н)ица* са засвидетелствани само в множествено число, защото не може да се определи дали формата е в мъжки, или е в женски род.

1. Флексивна разлика в множествено число между съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* в историята на българския книжовен език

Съществителните имена с наставки *-(ън)нкъ/-(ен)нкъ, -ыкъ* (за м.р.) и *-(ън)нца/-(ен)нца* (за ж.р.) са много характерни за най-стария писмен период от езиковата ни история (IX – XII в.). „В предисторическата епоха наставката **-k-* е служила за образуване на производни имена“ и е можела да получава различни разширения – *блѣд-ъникъ, нож-нкъ, кам-ыкъ* (Давидов/Davidov 1991: 182). Повечето падежни форми на наименованията от м.р. запазват фонетичните характеристики на веларната съгласна *к* в суфикса. При съществителните от ж.р. тя се променя по III палатализация в *ц* (*-(ън)нца/-(ен)ница*). Думи като *наставъннкъ, свѣщъннкъ, странъннкъ, къннжъннкъ* са се скланяли по стара *o*-основа (Славова/Slavova 2017: 133), а *смокъвъннца, кошъннца, ножъннца, гостнъннца, оученнца, старнца* – по стара *ja*-основа (Славова/Slavova

2017: 133, 143). В по-голямата част от формите си в ед. и мн.ч. съществителните от двете склонения имат различна флексия (им. пад. мн.ч. *наставници-н* м.р. – *гостниъници-а* ж.р.; вин. пад. мн.ч. *наставник-ы* м.р. – *гостниъници-а* ж.р.). Поради това определянето на рода на съществителните с тези суфикси, които са засвидетелствани в старобългарски текстове само в мн.ч., е улеснено. Това важи и за среднобългарския период (XIII – XIV век) на книжовния ни език.

От началото на XVIII в. много силно влияние върху книжовното дело в България оказват старопечатните книги на нормирания в Русия църковнославянски език (ЦСЕ), който по своята същност представлява руска фонетична редакция на старобългарския (Русинов/Rusinov 1999: 99). Това влияние се вижда ясно и при нашите възрожденски книжовници, които издават български граматика през втората и третата четвърт на XIX в. В ЦСЕ склоненията на съществителните имена са ограничени до четири. Почти е заличена разликата между твърдото и мекото склонение при имената с морфологична основа на *ч*, *ж*, *ш*, *ц* и *щ*, които, макар и да се скланят по образеца на мекия склонитбен тип, приемат твърди окончания: *-а*, *-ү*, *-ы* вм. *-а*, *-ю*, *-и* (Бончев/Bonchev 1986: 19). Имената от м.р. с наставки *-(ън)икъ/-(ен)икъ* се скланят по т. нар. I склонение. По принцип съществува разлика в окончанията за именителен и винителен падеж както в ед.ч. (съответно им. *раб-ъ*, *оученик-ъ*; вин. *раб-а*, *оученик-а*), така и в мн.ч. (им. *раб-и*, *оученици-ы*; вин. *раб-ы* или *раб-овъ*, *пророк-и* или *пророк-овъ*). В плуралните форми на съществителните с морфологична основа, завършваща на стара мека съгласна *-ц-*, такава диференциация отсъства (им. *старци-ы*; вин. *старци-ы*). Причината за това е наличието на правописна норма, според която след затвърдяла съгласна *ц* окончание и се замества с *ы*. При лексемите от ж.р. с наставка *-(н)ица* разлика между именителен и винителен падеж има само в ед.ч. (им. *оученик-а*; вин. *оученик-ү*), докато в мн.ч. окончанието и в двата падежа е *-ы* (им. *кошници-ы*; вин. *кошници-ы*) (Бончев/Bonchev 1986: 20–24).

2. Графична диференциация в множествено число между съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* в български граматика от втората четвърт на XIX век

От богатата склонитбена и флексивна система на старобългарския език в преобладаващата част от новобългарските говори през XVIII – XIX в. остават едва три падежа в единствено и нито един жив падеж в множествено число (Дуриданов/Duridanov 1983: 271). Най-общо при съществителните от м.р. са запазени: 1) родително-винителната форма за лица от м.р. (с окончание *-а/-я*) и 2) дателната форма за непряко допълнение (*-у/-ю*), а при имената от ж.р. все още се употребява 3) винителната форма (със стара флексия *-а/-я*). В множествено число окончанията за мъжки и женски род са се доближили фонетично поради затвърдяването на мекото склонение и преминаването на *ъ* в *н*.

Въпреки че отделните школи през втората четвърт на XIX в. имат различно отношение към книжовната традиция и нейната роля във формирането на националния книжовен език, като цяло авторите на граматиките се стремят да запазят връзката с традицията.¹ Така всеки от тях в своя граматичен труд включва и категорията *падеж*, която до голяма степен има изкуствен характер. Това важи особено за множествено число, където, за да диференцират окончанията в мъжки и женски род при съществителните имена, българските възрожденци употребяват различни графични варианти (*и, ъ, ѝ*) за означаване на гласната *и*, в това число и при лексемите с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица*.

През втората четвърт на XIX в. излизат три граматиките на представители на отделните книжовни школи, които спорят за типа на граматичната система на новобългарския книжовен език. Автори на тези граматиките са Неофит Рилски – представител на Славянобългарската школа, Христати Павлович Дупничанин – водеща фигура сред поддръжниците на Църковнославянската школа, и Иван Богоров, защитаващ принципите на Новобългарската школа.

В *Грамматиката на Неофит Рилски* (1835 г.) съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* се скланят съответно по II (им. пад. ед. *мученик-ъ* – мн.ч. *мучениц-ы, свещеник-ъ* – *свещениц-ы, источник-ъ* – *источниц-ы*) и по I склонение (им. пад. ед. *пильниц-а* – мн.ч. *пильниц-ы, познаниц-а* – *познаниц-ы, броениц-а* – *броениц-ы, ластовиц-а* – *ластовиц-ы*). Авторът не разграничава писмено именителен от винителен падеж нито в ед., нито в мн.ч. Разликата между отделните падежи в м.р. ед.ч. се дължи на различния определителен член (им. *-о*, вин. *-атъ*). В ж.р. ед.ч. такова деление липсва. В мн.ч. членната форма при двата основни рода е *-те* (според произношението) (Рилски/Rilski 1835: 75). Еднаквите окончания (*-ы*) в мн.ч. при имената с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* се дължат на църковнославянския правописен принцип, според който след затвърдяло *ѣ* винаги се пише *ы* на мястото на *и*. Неофит Рилски мотивира писането на различни графични варианти на *и* (*ы, ѝ*) в средисловие с възможността да се избегне омонимията, напр. *сынъ* – *синъ, пребиша* – *пребыша, миръ* – *міръ, вина* – *вына*.

Грамматиката на Христати Павлович има две издания (вж. Павлович/Pavlovich 1836; Павлович/Pavlovich 1845), като във второто, според думите на самия автор, той си поставя за цел да доближи в граматично отношение новобългарския книжовен език до ЦСЕ (увеличава броя на падежите, използва сложни прилагателни и местоимения, изхвърля определителния член и т.н.). И в двете издания не са посочени парадигми за скланяне на имена с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица*, но от представените примери може да се предположи, че съществителните със суфикс *-(н)икъ* следват модела на I склонение, а тези с *-(н)ица* – на II склонение. В отделни случаи Хр. Павлович различава именителен от винителен падеж в м.р. мн.ч. (*полс-и* – *полс-ы*). При имената от ж.р. такова разграничение няма (*звезд-ы* – *звезд-ы*). Това обаче няма отношение към плуралните форми на имената с наставки *-(н)икъ* и

-*(н)ица*, тъй като и този автор се съобразява с църковнославянското правило за писането на *ы* вм. *и* в случаите, когато пред окончанието има затвърдял консонант *ц* (Павлович/Pavlovich 1845: 57).

В *Първичка българска граматика* **Иван Богоров** (Богоров/Bogorov 1844) прави разлика между формите за именителен (с окончание *-и*) и винителен падеж (*-ы*) при многосричните съществителни от мъжки (*старци-и* – *старци-ы*, *облаци-и* – *облаци-ы*) и женски род (*размирици-и* – *размирици-ы*) в мн.ч. Наред с руския фонетичен облик на думите Ив. Богоров отхвърля и правилото за задължителното писане на *ы* след *ц*.

3. Графична разлика при окончанията в множествено число между съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* в български граматика от третата четвърт на XIX век

След утвърждаването на аналитизма на народните говори в граматичната система на новобългарския книжовен език някои от възрожденците от третата четвърт на XIX в. скъсват с много от изкуствените правописни правила на ЦСЕ (в това число и писането на *ы* след *ц*).

Грамматиката на представителя на Пловдивската книжовна школа **Йоаким Груев** (Груев/Gruev 1858) продължава традицията за писменото разграничаване на именителната (с *-и*) от винителната форма (с *-ы*) при многосричните съществителни от м.р. в мн.ч. (включително и тези с наставка *-(н)икъ*), напр. *старци-и* – *старци-ы*, *пръстол-и* – *пръстол-ы*, *ученици-и* – *ученици-ы*). Окончанието на имена от ж.р. в мн.ч. е *-ы* (*букв-ы*, *гласн-ы*) или *-и* (*богын-и*, *радост-и*, *душ-и*), но разликата в употребата им не е според синтактичната позиция на имената, а се дължи на твърдостта или мекостта на морфологичната основа.

В *Българска граматика* на **Теодор Хрулев** (Хрулев/Hrulev 1859) се съчетават норми от различните школи през третата четвърт на XIX в. (основно Пловдивската и Търновската). Съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* не са разгледани конкретно, но по отношение на формите в множествено число в граматичния очерк се очертава следната картина. Съществителните от м.р. с окончание *-ъ* в основната форма се склоняват по образеца на I склонение. По принцип именителният и винителният падеж в м.р. мн.ч. имат различни окончания (*орл-и* – *орл-ы*), но и тук имената със суфикс *-(н)икъ* се подчиняват на църковнославянското правило за писането на *ы* след съгласна *ц* (Хрулев/Hrulev 1859: 65), получена в резултат на II или III палатализация на *к*. Така тази разлика се заличава (им. пад. *работници-ы* – вин. пад. *работници-ы*, *художници-ы* – *художници-ы*). Имената от ж.р. приемат окончанията на II склонение, като при тези с наставка *-(н)ица* флексията в именителния и винителния падеж в мн.ч. отново е еднаква (им. пад. *дъвици-ы* – вин. пад. *дъвици-ы*, *дъсници-ы* – *дъсници-ы*, *пѣлници-ы* – *пѣлници-ы*). По този начин е заличена не само разликата между двата падежа, но и диференциацията между окончанията за мн.ч. на съществителните с наставка *-икъ* (м.р.) и *-ица* (ж.р.). При Т. Хру-

лев обаче, за разлика от другите възрожденски граматички, е налице едно допълнително разграничение, което помага за определянето на рода на съществителните с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица*, които са употребени само в множествено число. Това са различните графични варианти на определителния член за мъжки (*-те*) и женски род (*-тъ*).

Последната от разглежданите граматички е тази на **Иван Н. Момчилов** (Момчилов/Momchilov 1868). Авторът е един от водещите представители на Търновската книжовноезикова школа. При имената от м.р. (I склонение) няма разлика между именителен и винителен падеж в ед. и мн.ч. „Твърдото“ окончание (*-ъ*) в основната форма изисква флексия *-ы* в мн.ч. (*сокол-ъ – сокол-ы*; с наставка *-(н)икъ*: *ученик-ъ – учениц-ы*, *духовник-ъ – духовниц-ы*, *берник-ъ – берниц-ы*, *мърник-ъ – мърниц-ы*, *зълник-ъ – зълниц-ы*, *кошник-ъ – кошниц-ы*, *конник-ъ – конниц-ы*, *лъшник-ъ – лъшниц-ы*), а „мекото“ (*-ь, -й*) – флексия *-и* (*жител-ь – жител-и*, *овчар-ь – овчар-и*, *славе-й – славе-и*). Същото се отнася и за съществителните от ж.р. (*гор-а – гор-ы*, *риз-а – риз-ы*, *наставниц-а – наставниц-ы*, но *дин-я – дин-и*, *хытрост-ь – хытрост-и*), които се скланят по образа на II склонение.

4. Съществителни с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* в Цариградската Библия (ЦБ)

По-долу ще бъдат посочени имена с наставките *-ник/-ница* и *-ик/-ица*², които са засвидетелствани само или предимно с тяхната плурална форма в първия цялостен новобългарски превод на Библията, издаден през 1871 г. в Цариград (Библия/Bibliya 1871). За да достигне до основната форма на съществителното, изследователят може да приложи различни подходи. При някои от лексемите са налице белези, по които да се разпознае родът (съответно и суфиксът), но в други случаи се налага да се използват съвременните езикови справочници или просто да се разчита на усета на изследователя.

Преводачите и редакторите на Библията приемат различни окончания за именителен (*-и*) и винителен падеж (*-ы*) при съществителните от мъжки род в множествено число. В женски род двата падежа имат идентични окончания (*-ы*). Макар и рядко, в ЦБ се срещат също и плурални форми на някои от другите стари падежи (родителен, местен и др.).

4.1. Съществителни имена за лица

4.1.1 Имена на лица с плурална наставка *-(н)ици*, за които са засвидетелствани и двата родови корелата (*nomina mota*) в единствено число

В ЦБ такива са съществителните *престъпници* < прѣстѣпникъ (Ис. 48:8) и прѣстѣпница (Йер. 2:20), *отстъпници* < отстѣпникъ (Езек. 2:5) и отстѣпница (Йер. 3:8), *съветници* < съвѣтникъ (Чис. 16:2) и съвѣтница (2 Лет. 22:3), *магесници* < магесникъ (Деян. 13:6) и магесница (Бит. 41:8), *противници* < противникъ (Исх. 23:22) и противница (1 Цар. 1:6), *грешници* <

грѣшникъ (Екл. 9:18) и грѣшница (Лука 7:39), *сродници* < сродникъ (Лев. 21:2) и сродница (Лука 1:36) и *блудници* < блудникъ (1 Кор. 5:11) и блудница (Бит. 34:31).

В по-голямата част от регистрираните примери множествената форма е маскулинна, поради това че българският език е андроцентричен. Така при назоваването на група лица, в която се включват 99 жени и 1 мъж, задължително се употребява формата за м.р. Графично това е подчертано чрез писменото разграничаване на именителен (с окончание *-и*) и винителен/косвен падеж (с окончание *-ы*), както и чрез различните окончания на именителните форми на съществителните от м.р. и от ж.р. (м.р. *-и*, ж.р. *-ы*).

Именителен падеж	Винителен/косвен падеж (със или без предлог)
... вы правите людіе-тѣ Господни да ставатъ прѣстѣпници (1 Цар. 2:24)	Да не помилувашь никого от лъстивы-тѣ прѣстѣпницы (Пс. 59:5)
Твои-тѣ князове сж отстѣпници (Ис. 1:23)	... ты живѣешь въ срѣдѣ домѣ на отстѣпници ... защото сж домѣ отстѣпникъ (Йез. 12:2, 3)
... и Египетскы-тѣ магесници направихж и тѣ така... (Исх. 7:11)	... възпаленіето бѣше върхъ магесници-тѣ ... (Исх. 9:11)
... ще бжджтъ противници вамъ... (Съд. 2:3)	И отгаде отмъщеніе на противници-тѣ си... (Втор. 32:43)
... мнозина мытари и грѣшници дойдохж... (Мат. 9:10)	Сынъ чловѣческый ся прѣдава въ ржцѣ на грѣшници (Мат. 26:45)
Поздравяватъ вы ... сродници-тѣ ми... (Римл. 16:21)	... не остави му нищо до кракъ : нито сродници неговы... (3 Цар. 16:11)

Изолиран случай представляват двоичните имена *блудникъ* – *блудница*, които имат плурални форми в ЦБ както за мъжки, така и за женски род. За правилното им определяне важна роля играят не само различните именителни окончания за двата рода (*-и* и *-ы*), но също и близкият контекст.

Именителен падеж	Винителен/косвен падеж (със или без предлог)
м.р. ... неправедни-тѣ нѣма да наслѣдятъ царство-то Божіе? ... нито блудници-тѣ ... (1 Кор. 6:9)	... да нѣмате сношеніе съ блудници ... ако бы нѣкой, който ся нарича братъ да е блудникъ... (1 Кор. 5:9)
ж.р. Тогазы дойдохж при царя двѣ жены блудници ... (3 Цар. 3:16); мытари-тѣ обаче и блудници-тѣ повѣрувахж (Мат. 21:31)	И не си станжла като блудница, защото си прѣзрѣла заплатж ... На всичкы-тѣ блудници даватъ заплатж... (Йез. 16:31, 33)

От близкия контекст не става ясно дали *блудниците* в Мат. 21:31 са само жени, или не, но преводачите на ЦБ са го схванали по този начин. Доказателство за това е употребата на окончанието *-и* за им. пад. мн.ч., което се използва само при имената от женски род.

4.1.2. Имена на лица с плурална наставка *-(н)ици*, чиято сингуларна форма в ЦБ е засвидетелствана само в м.р., докато в съвременния език съществува и феминална лексема

Към тази група можем да включим съществителните *помощници* < помощникъ (Бит. 2:19) или *помощница (В РБЕ/РВЕ е включена лексема *помощница*) и *любовници* < любовникъ (Йер. 4:30) или *любовница (В РБЕ/РВЕ е включена лексема *любовница*).

В двата примера графичното разграничение в окончанията указва, че регистрираните плурални форми са от мъжки род. При второто съществително име от голямо значение е и близкият контекст.

Именителен падеж	Винителен/косвен падеж
... гордѣливи-тѣ помощници ся свалятъ подѣ него (Йов 9:13)	И ще разсѣж ... всичкы-тѣ около него помощници ... (Йез. 12:14)
... загынѣжж всичкы-тѣ ти любовници (Йер. 22:20)	На всичкы-тѣ блудници даватъ заплатж. Но ты заплаты-тѣ си давашъ на всичкы-тѣ си любовници ... (Йез. 16:33)

4.2. Съществителни имена за предмети

4.2.1. Имена с плурална наставка *-(н)ици*, засвидетелствани в текста в ед.ч. само с един от двата родови варианта *-(н)ик* или *-(н)ица*

С основна форма в мъжки род са плуралните форми *потребници* (потрѣбникъ ‘прясна питка’, 3 Цар. 17:13), *темянници* (темянникъ ‘кадилница’, Чис. 7:56) и *мекици* (мекъкъ ‘питка’, 2 Цар. 13:6). С основна форма в женски род са съществителните *омивалници* (омивалница ‘умивалник’, Изх. 30:18, 3 Цар. 7:38), *ключелници* (ключелница ‘ключалка’, Пес. 5:5) и *задници* (задница ‘задна част, задник’, Деян. 27:41).

Графично разграничение на рода в окончанията за именителен падеж множествено число може да се направи единствено при съществителното *темянници*. В съвременния български книжовен език се е установила лексемата *умивалник* (м.р.). Отсъствието на съществителното *омивалница* в ЦБ би подвело изследователя да отнесе думата към погрешния граматически род. Сериозно затруднение би настъпило при определянето и на другите две думи (*потребници* и *ключелници*), ако в текста не бяха регистрирани техните основни форми.

	Именителен падеж	Винителен/косвен падеж (със или без предлог)
м.р.	*потрѣбници	Замѣси скоро три мѣры чисто брашно, и направи потрѣбници (Бит. 18:6)
м.р.	Тѣзи бѣхъж приноси-тѣ от Израилевы-тѣ князове за освященіето на олтарь-тѣ ... златни темяници дванадесетъ (Чис. 7:84)	И да направишь ... темяници-тѣ ѝ... (Исх. 25:29)
ж.р.	*омывалници	И направи Хырамъ омывалници-тѣ ... (3 Цар. 7:40)
ж.р.	*ключелници	... и поставихъ двери-тѣ ѝ, ключелници-тѣ ѝ... (Нем. 3:3)

Интерес представлява и лексемата *мекуци*, която насочва вниманието на съвременния българин към известно тестено изделие. Думата обаче не е от женски, а е от мъжки род – *мекукъ*. Тук преводачите са се постарали да обособят рода, като употребят суфикс *-ыкъ* (в стб. наставката се изолира в лексемата *кам-ыкъ* < от по-старото *камгы*), в основата на който е поставен графичният вариант на *и*, а именно *ы*. В близкия контекст е отбелязана и бройната форма на думата (*два мекука*), която не оставя съмнение за граматическия ѝ род.

По-особено е положението при лексемата *задници*. В текста е регистрирана основната форма *задница* (на кораб), а именителният падеж на думата в множествено число е с окончание за ж.р. – *задници* (на изковани от мед волове). Налице е и плурална форма в косвен падеж *задници* (на хора), която от съвременна гледна точка може да се асоциира по-скоро със *задник*, отколкото със *задница*. Такова смислово разграничение е направено и в многотомния *Речник на българския език* (РБЕ/РВЕ, вж. речниковите статии за *задник*¹ и *задница*¹). Тук основателно възниква въпросът защо в контекста на Ис. 20:4 суфиксът в *задници* не е изписан с *ы* (напр. *-ыцы*), както е в *мекукъ* (*мекуцы*). Това би разсеяло всяко съмнение. Без такова графично разграничение обаче, въпреки наличието на по-приемлив съвременен смислов вариант, трябва да се заключи, че лексемата в текста е от женски род.

	Именителен падеж	Винителен/косвен падеж (със или без предлог)
ж.р.	И стоеше на дванадесетъ вола ... и всичкы-тѣ имъ задници бѣхъж къмъ вѣтрѣ (2 Лет. 4:4)	Така Ассирійскый царь ще отведе Египтяны-тѣ въ плѣнъ ... съ голы задници ... (Ис. 20:4)
м.р.	*мекуци	... зѣ тесто, та омѣси и направи мекуцы ... (2 Цар. 13:8); ... нека направи прѣдъ мене <i>два мекука</i> за да ямъ... (2 Цар. 13:6)

4.2.2. Плурални форми с наставка *-(н)ици*, които в текста не са засвидетелствани в тяхната основна форма в мъжки или в женски род

Такива са формите *подносници* < *подносникъ (думата е включена в РБЕ/РВЕ) или *подносница, *възливалници* < *възливалникъ или *възливалница, *въгленници* < *въгленникъ или *въгленница, *летовници* < *лѣтовникъ или *лѣтовница и др.

От посочените тук примери със сигурен мъжки род е само думата *подносници*, тъй като плуралната форма е засвидетелствана в именителен падеж с окончание *-и*. По езикова интуиция към същия граматически род може да се отнесе и лексемата *летовници*. Само въз основа на текста е трудно да се вземе решение за рода на съществителните с форми в мн.ч. съответно *възливалници* и *въгленници*, още повече че това са термини, свързани с религиозната сфера.

Именителен падеж	Винителен/косвен падеж (със или без предлог)
И шипци-тѣ му, и подносници-тѣ му да бждѣтъ отъ чисто злато (Изх. 25:38)	... да покрѣжѣтъ ... подносници-тѣ му... (Чис. 4:9)
*лѣтовници	... не ся внесе число-то между повѣствованія-та на лѣтовници-тѣ ... (1 Лет. 27:24, Ест. 6:1)
*възливалници или *възливалници	И да направѣшь ... възливалници-тѣ ѣ... (Изх. 25:29)
*въгленници или *въгленници	И да положѣтъ на него ... въгленници-тѣ ... (Чис. 4:14)

Изводи

1. Като се съобразяват с книжовната традиция, някои от възрожденците от втората и третата четвърт на XIX век в своите граматики използват различни графични варианти на окончанията за разграничаване на падежните форми на думите от мъжки и женски род в единствено и множествено число. Такава разлика липсва в граматичните трудове на Неофит Рилски и Иван Момчилов.

2. В някои от случаите писменото разграничаване между именителния (*-и*) и винителния падеж (*-ѣ*) при имената от мъжки род в множествено число и разликата в окончанията за именителен падеж в множествено число на съществителните от мъжки (*-и*) и женски род (*-ѣ*) помагат на изследователите да определят общата форма и рода на съществителните с наставки *-(н)икъ/-(н)ица*, когато са употребени само или предимно в своята плурална форма. В този смисъл интересен е опитът на Т. Хрулев да различи графично дори членните форми на имената от мъжки (*-те*) и женски род (*-тъ*), като по този начин се дава допълнителен белег за по-точна обосновка.

2. В граматиките на Неофит Рилски, Хр. Павлович и Т. Хрулев е възприет църковнославянският правописен принцип след старо затвърдяло *ц* вместо *и* да се пише графемата *ы*. Това затруднява родовото диференциране на лексемите с наставките *-(н)икъ* и *-(н)ица*, тъй като във формите в множествено число формите съвпадат поради историческата промяна на съгласната *к* в *ц* съответно по II (м.р.) или III палатализация (ж.р.).

3. От анализа на примерите от Цариградската Библия се очертават следните практически начини за определяне на общата форма и рода на съществителните с наставки *-ници* или *-ици* в множествено число:

а) При имената на лица в ЦБ обикновено са засвидетелствани и двата родови корелата. По-голямата част от примерите са в мъжки род. Това е обусловено исторически от андроцентризма на (старо)българския език, в който наличието на само един мъж в множеството лица изисква формата да бъде в мъжки род (вж. Илиева/Иlieva 2014). Важна роля за определянето на рода имат още близкият контекст, както и писменото разграничаване на именителните форми на съществителните от м.р. и от ж.р. и лексикографските справочници, които са публикувани след Освобождението.

б) По-трудно е определянето на основната форма при съществителни за нелица, когато те означават специфични термини. За някои от примерите е засвидетелствана форма в единствено число, при други се наблюдават различни окончания за именителен падеж множествено число, които показват родовата принадлежност на съществителните имена. Налице е и изолиран пример с графичен вариант *ы* вместо *и* в разширението на суфикс *-к-* (*-ыкъ*). Това е опит да се отбележи, че съществителното е от мъжки род (вин. пад. *мекыцы*). Този факт е подкрепен и от други граматически показатели (напр. бройна форма). При съществителни за нелица близкият контекст не е от особено значение. В някои случаи и аналозите в съвременния български език (книжовен и диалекти) не помагат, а могат да бъдат подвеждащи.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Подробности за отношението на българските възрожденци от различните книжовни школи през втората и третата четвърт на XIX век към книжовната традиция са представени във всички обобщаващи трудове, свързани с историята на новобългарския книжовен език (Георгиева и др./Georgieva et al. 1989; Русинов/Rusinov 1999; Иванова/Ivanova 2017).

² Имената на лица с наставки *-(н)икъ* и *-(н)ица* вече са разгледани в словообразователно отношение (вж. Георгиева/Georgieva 2023: 64–66).

ИЗТОЧНИЦИ

Библия 1871: Библия, сирѣчь Священно-то писаніе на Ветхый и Новый Завѣтъ. Цариградъ.
Богоров 1844: *Богоров, Ив. Андреев*. Първичка Българска граматика. Букурещъ.

- Груев 1858: *Груев, Йоаким*. Основа за Българския граматикъ. Българь.
Момчилов 1868: *Момчилов, Ив. Н.* Грамматика за новобългарския езикъ. Русчукъ.
Павлович 1836: *Павлович (Дупничанина), Хр.* Грамматика Славено-Българска (I издание). Будимъ.
Павлович 1845: *Павлович (Дупничанина), Хр.* Грамматика Славено-Българска (II издание). Българь.
РБЕ: Речник на българския език (онлайн). <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.08.2024].
Рилски 1835: *Рилски, Неофит*. Българска граматика. Крагуеваць.
Хрулев 1859: *Хрулев, Теодор*. Българска граматика. Букурещь.

SOURCES

- Bibliya 1871: *Bibliya, sirech Svyashtenno-to pisanie na Vethiy I Noviy Zavet*. Tsarigrad.
Bogorov 1844: *Bogorov, Iv. Andreov*. Parvichka Balgarska grammatika. Bukuresht.
Hrulev 1859: *Hrulev, Teodor*. Balgarska grammatika. Bukuresht.
Gruev 1858: *Gruev, Yoakim*. Osnova za balgarska grammatika. Belgrad.
Momchilov 1868: *Momchilov, Iv. N.* Grammatika za novobalgarskiya ezik. Ruschuk.
Pavlovich 1836: *Pavlovich (Dupnichanina), Hr.* Grammatika Slaveno-Bolgarska (I izdanie). Budim.
Pavlovich 1845: *Pavlovich (Dupnichanina), Hr.* Grammatika Slaveno-Bolgarska (II izdanie). Belgrad.
RBE: Rechnik na balgarskiya ezik (online). <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.08.2024].
Neofit Rilski 1835: *Neofit Rilski*. Bolgarska grammatika. Kraguevats.

ЛИТЕРАТУРА

- Бончев 1986: *Бончев, Ат. (архимандрит)*. Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянския език. София, Синодално издателство.
Георгиева и др. 1989: *Георгиева, Е, Жерев, Ст., Мурдаров, Вл., Попова, В., Първев, Хр., Русинов, Р., Станков, В., Цойнска, Р.* История на новобългарския книжовен език. София, Издателство на Българската академия на науките.
Георгиева 2023: *Георгиева, Л.* Словообразуване на имената на лица деятели в Цариградския превод на Библията (1871). – В: *Лингвистични проблеми*, № 3, с. 61–68.
Давидов 1991: *Давидов, А.* Словообразуване на съществителните. – В: *Грамматика на старобългарския език*. София, Издателство на Българската академия на науките, с. 176–195.
Дуриданов 1983: *Дуриданов, Ив.* Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. – В: *Христоматия по историята на българския език*. А. Давидов, Ив. Харалампиев, М. Дамянова (съст.). София, Наука и изкуство.
Иванова 2017: *Иванова, Д.* История на новобългарския книжовен език. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
Илиева 2014: *Илиева, Т.* Лингвокултурният концепт *джендър* в съвременния български език. – *Българска реч*, № 3, с. 62–76.
Русинов 1999: *Русинов, Р.* История на новобългарския книжовен език. Велико Търново, Абагар.

Славова 2017: *Славова, Т.* Старобългарски език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

REFERENCES

- Bonchev 1986: *Bonchev, At. (arhimandrit).* Tsarkovnoslavyanska gramatika. Rechenik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. Sofia, Sinodalno izdatelstvo.
- Georgieva et al. 1989: *Georgieva, E, Zherev, St., Murdarov, Vl., Popova, V., Parvev, Hr., Rusinov, R., Stankov, V., Tsoynska, R.* Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Georgieva et al. 2023: *Georgieva, L.* Slovoobrazuvane na imenata na litsa deyateli v Tsarigradskiya prevod na Bibliyata (1871). – In: *Lingvistichni problemi*, N 3, s. 61–68.
- Davidov 1991: *Davidov, A.* Slovoobrazuvane na sashtestvitelnite. – In: *Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, s. 176–195.
- Duridanov 1983: *Duridanov, Iv.* Patyat na balgarskiya ezik ot sintetizam kam analitizam. – In: *Hristomatiya po istoriya na balgarskiya ezik*. A. Davidov, Iv. Haralampiev, M. Damyanova (sast). Sofia, Nauka i izkustvo.
- Ivanova 2017: *Ivanova, D.* Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”.
- Ilieva 2014: *Ilieva, T.* Lingvokulturniyat contsept *dzhendar* v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarska rech*, N 3, s. 62–76.
- Rusinov 1999: *Rusinov, R.* Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Veliko Tarnovo, Abagar.
- Slavova 2017: *Slavova, T.* Starobalgarski ezik. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

✉ Доц. д-р Лъчезар Перчеклийски

Катедра по български език, Филологически факултет
Югозападен университет „Неофит Рилски“
ул. „Иван Михайлов“ 66, 2700 Благоевград, България

✉ Assoc. Prof. Dr. Lachezar Perchevliyski

Department of Bulgarian Language, Faculty of Philology
South-West University Neofit Rilski
66 Ivan Mihaylov Str., Blagoevgrad 2700, Bulgaria